

Kathryn Russell

A SZÜLÉS ÉS A REPRODUKTÍV TECHNOLÓGIÁK ÉRTÉKELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSE*

* Eredeti tanulmány: Russell, Kathryn (1994): A Value-Theoretic Approach to Childbirth and Reproductive Engineering. In: *Science & Society*, Vol. 58., No. 3.: 287–314.

A reprodukció társadalmi és technikai változásai egyre inkább a piac területére vonják a szülést. Az ember új viszonyokat teremt, melyek elválasztják a genetikai, a kihordó és a társadalmi szülőséget. A reprodukciós technológiák fejlődése lehetővé teszi a lombikbébi-kezelést, az embrióbeültetést, a bérnyaságot és a magzati szövetek átültetését. E tanulmány a gyermekkihordás és a társadalmi munka hasonlóságait vizsgálja; érvelése alapján a munkaérték-elmélet betekintést enged abba, hogy a szülés milyen társadalmi funkciókat tölt be a kapitalizmusban. A gyermekkihordás értékesülése konzisztens a munkaerő újratermelésének terén zajló társadalmiasítás egyéb módjaival, annak ellenére, hogy a tőkésnek autonóm működésű magánháztartási szektorra volna szükségük. Hogy felfedjük, hogyan kerül a gyermekkihordás anyagi viszonyba a munka egyéb formáival a kapitalizmusban, ahhoz értékelméleti megközelítésre van szükség. Nem a reprodukzív technológiák és nem is a biológiai különbségek jelentik a nők elnyomásának forrását, de olyan történelmi körülmények közt, ahol az értékelsajátítás lehetővé válik, a gyermekkihordás az elidegenített munka egy változatává válhat.

A mai fejlett, tőkés társadalmakban a reprodukció forradalmi átalakuláson megy keresztül. A heves társadalmi viták új emberi viszonyokat visszhangoznak, ahogy a szülést egyre inkább emberi kontroll alá helyező gyakorlatokat sajátítunk el. A szülőanya és a gyerek közötti központi kapcsolatban egyre nagyobb szerepet vállal az ipar, a kórházak, a jogászok, a biztosítótársaságok, a szociális szolgáltatások és a szakértők állandóan növekvő köre.

A tudomány fejlődése visszafordíthatatlanul megváltoztatja az emberi lehetőségeket. A mesterséges megtermékenyítés, a meddőséget kezelő gyógyszerek és az abortusz talán még a leginkább elismert formái a biológiai folyamatok megváltoztatásának, miközben egyéb, még inkább beavatkozó technikákat is kutatnak, más ilyen technikák pedig már léteznek is. Léteznek spermabankok, és közülük néhány olyan termékekkel csábítja a vásárlókat, amelyeket „különleges” intellektuális és fizikai tulajdonságokkal rendelkező férfiak állítottak elő. Különböző módszerekkel tesznek próbálkozásokat a gyerek nemének megválasztására, például injekciókkal, amelyek antitesteket tartalmaznak a nemeket meghatározó spermiumok ellen (Hull 1990: 242). A lombikbébi-kezelés és az embrióbeültetés nem egy meddő embernek segített a gyermekkihordásban, míg az embriók lefagyasztása lehetővé teszi megőrzésüket a jövőbeli kiolvasztás és beültetés céljából.

A genetika fejlődése tovább bővítette az emberi reprodukció aktív irányításának lehetőségeit. A genetikai eredetű betegségek kiszűrhetők a magzatvízből és a korionbolyhokból vett minták vizsgálatával, ez pedig segít az esetleg elvetendő magzatok beazonosításában; a lombikbébi-kezelés során az embriók előszűrése lehetővé teszi a szelektív beültetést, így pedig elkerülhető, hogy később az abortuszról kelljen esetleg döntést hozni. A Humán Genom Projektben végzett kutatások egy nap akár azt is elősegíthetik, hogy egyes gének

összeillesztésével gyógyítsanak rendellenességeket. Először 1988-ban, Coloradóban kezeltek egy Parkinson-kóros beteget magzati szövetek átültetésével. Valószínűleg 150 más genetikai betegséget is lehet hasonlóképp kezelni, felvetve azt az ellentmondásos lehetőséget, hogy csak azért hozzanak létre egy embriót, hogy aztán orvosi felhasználásra abortálják (Begley 1993). Azonban a genetikai kutatások nem maradtak ellenzők nélkül. Vonultak már fel tüntetők laboratóriumok előtt az embriók eugenetikai manipulációjának fenyegetése ellen tiltakozva.

Manapság a gyerekre vágó emberek, ha szükségük van erre, válogathatnak a barátok, rokonok, erre szakosodott ügynökségek sperma-, petesejt- és méhkínalatóból. A minőségbiztosításon szakemberek dolgoznak. Ezen új szolgáltatások igénybevételének osztályjellege pedig teljesen egyértelmű: a legtöbb nagyon drága, az egészségbiztosítás pedig ritkán fedez ilyesmit. Így ezek a szolgáltatások csak azoknak elérhetőek, akik meg tudják őket fizetni. Ma nőket bérelnek fel arra, hogy olyan magzatot hordjanak ki, amely nem a saját peteérésük és közöslésük eredménye. Az első bérzés, amikor egy nő úgy hozott világra egy magzatot, hogy nem volt genetikai kapcsolata a megtermékenyített petesejttel, 1986 áprilisában történt (Amerikai Termékenységi Társaság, 1986: 58S). 1992-ben egy menopauzán túlesett dél-afrikai nagymama saját lánya megbízásából vállalta a bérnyaságot és szülte meg unokáját. Franciaországban a törvényhozók illegálissá akarják tenni, hogy menopauzán túli nők gyereket hordjanak ki. Az Egyesült Államokban a fizetett bérnyaság szít heves indulatokat, és a törvényi keretek várhatóan változni fognak a következő időkben. 1986-ban a Kentucky-i Legfelsőbb Bíróság úgy határozott, a fizetett bérnyaság nem ütközik az állam gyermekkereskedelmet tiltó törvényébe (Amerikai Termékenységi Társaság, 1986: 13S); míg 1992-ben New York vált a tizennyolcadik, fizetett bérnyaságot törvénnyel tiltó amerikai állammá. A vita zavarosságát jól tükrözi, hogy mind a Nők Nemzeti Szervezete (*National Organization for Women*), mind New York Állam Katolikus Püspöki Konferenciája támogatta a törvény beiktatását. Ebben a küzdelemben nincsenek egyértelműen megkülönböztethető politikai oldalak, épp ezért van szükség e problémák körültekintő elemzésére.

A reprodukciós viszonyok nem egy tekintetben egyre személytelenebbé, sőt, toladóbbá válnak. A terhes nők viselkedését egyre jobban ellenőrzik, és időnként saját maguk irányítására alig-alig képes emberi inkubátornak tekintik őket. Katha Pollitt beszámol arról, hogy egy étteremben rászólnak egy terhes nőre, amiért egy pohár bor elfogyasztásával veszélyezteti magzatát. Drog- és alkoholfüggő nőket börtönöznek be a magzatvédelem nevében. A rákban haldokló, Long Island-i Angela Carderen orvosok császármetszést hajtottak végre, hogy „megmentsék a babáját”, még mielőtt a családja a bíróságon keresztül megakadályozhatta volna (Pollitt 1990: 409). A *The New England Journal of Medicine* szerint az anya-magzat programokat vezető orvosok majdnem fele gondolja úgy, hogy ha

egy terhes nő nem adja beleegyezését, jogi úton kell elérni, hogy megmentsék a magzat életét (Hull 1990).

A reprodukív technológiák alkalmazóinak és az ezért felelős ügynökségeknek a bevonódása a szülés folyamatába, csakúgy, mint a terhes nők egyre növekvő társadalmi ellenőrzése, azt sugallja, hogy a terhesség egyre kevésbé tartozik a magánszférába. Fontos megvizsgálni, hogy ezek az új társadalmi viszonyok milyen gazdasági folyamatoknak a hírnökei. A profitmaximalizálás lehetőségét megérezve a tőke benyomult az egykor a legintimebbnek – sőt, szentnek – tartott tevékenységek, a fogantatás, a terhesség és a szülés közé is. Ez annak a folyamatnak a továbbfejlődése, amelyben – zömében férfi – szakorvosok próbálták átvenni a gyermekkihordás és a születésszabályozás irányítását a nőktől.

Ebben a tanulmányban a gyermekkihordás és a társadalmi munka¹ közötti hasonlóságokat mutatom be. Céloom magyarázatokat adni és megmutatni, hogy a szülés érték-elméleti megközelítése megvilágító erejű lehet. Érdekes példája lehet annak, hogyan válik a magánmunka társadalmivá, és hogyan terjeszthető ki a marxista módszer új területekre. Tisztázni fogom, hogy az érvelésem nem nélkülözi a problémákat, de véleményem szerint a munkaérték-elmélet megadhatja a szükséges fogalmi alapokat a szülés kapitalizmusban betöltött társadalmi funkcióinak megértéséhez. Azt állítom, hogy a gyermekkihordást társadalmiasítják és áruvá teszik, anyagi kapcsolatba hozzák a munka más formáival. Így tehát az elvont munkához hasonló módokon működik. Emellett korunk társadalmi és technológiai fejleményei felgyorsítják a szülés értékesülését, elmélyítve értékelméleti vonatkozásait, még fontosabbá téve, hogy a marxi elmélethez forduljunk magyarázatért.

Fontos felismerni, hogy a szülés értékesülése ellentétes a tőke arra való igényével, hogy létezzen egy független, munkásosztálybeli háztartási szektor, ahol a munkaerő megbízhatóan, közvetlen tőkés támogatás nélkül termelődik. A nők hozzájárulása létfontosságú a háztartás területén, mivel ők látják el a munkaerő szükségleteit napról napra, továbbá ők szülik meg és szocializálják a jövő munkásait. Így tehát, a gyerekekre való tekintettel, fontos a nők szerepe a gyerekeknvelésben és a gyermekkihordásban. Ez utóbbit fogom középpontba helyezni, és a szülést a kapitalizmus sikeréhez szükséges munkaerő generációs újratermeléseként fogom tárgyalni.

Mielőtt kifejtem, hogyan piacosodik a gyermekkihordás, a tanulmány első szakaszában vázolom az érvelésem keretét néhány általános megjegyzéssel arról, hogy jellemzően hogyan értelmezik a szülést a marxista és feminista elméletek. Véleményem szerint

1 A szöveg itt Marx szóhasználatát veszi át. A társadalmi munka az egyéni munkák összege, gyakorlatilag a társadalom számára hasznos össz munka, amelynek a társadalom szokásos működéséhez valahogyan meg kell oszlania annak tagjai közt (ez a társadalmi munkamegosztás). A munka ezzel ellentétes vonását ragadja meg a magánmunka fogalma, amely az egyes munkák egymástól való függetlenségét hangsúlyozza – *a ford.*

a nőket elnyomhatják a biológiai tulajdonságaik miatt is, de nem ezek jelentik a problémáink valódi okát. A gyermekkihordás és a női alávetettség közötti kapcsolat folyton változik a történelem folyamán. A szülés értékesülését vizsgáló munkám egy kísérlet arra, hogy a szülés társadalmi kontextusba helyezésével elkerüljük a biológiai determinizmust.

A második szakaszban a szülés értékelméleti elemzéséről, a harmadik fejezetben pedig a munkaerő társadalmi reprodukciójáról van szó. A negyedik szakasz az új tudományos technológiák következményeivel foglalkozik, mivel ezek a fejlesztések hatással vannak a nők életminőségére, és arra is, milyen szintű elnyomást tapasztalnak. Ez különösen igaz a nem fehér bőrű, és az imperializmus által érintett országokban élő nőkre. Nem kísérlem meg kidolgozni a nők elnyomásának általános elméletét, és nem foglalkozom a reprodukciós és genetikai technológiákhoz kapcsolódó etikai és jogi problémákkal sem. A politikai gazdaságtant helyezem a középpontba, megjegyzéseim pedig kísérleti jellegűek. Az általam tárgyalt reprodukciós változások felszabadítók és kizsákmányolók is lehetnek. Az értékesülés folyamata olyan keretrendszerrel biztosít, amely megmutathatja, hogyan boldogulnak a nők e változások közepette, mivel minél nagyobb érték sajátható ki a szülés folyamatából, és minél inkább ellenőrzése alá vonja a tőke a terheséget, annál nagyobb lesz a nők elnyomása ezen a területen. Itt a társadalmi viszonyok számítanak, nem pedig a technológia vagy a biológia. Egymagukban sem a termelő-, sem pedig a reprodukciós erők nem határozzák meg a nők életminőségét. Az új technológiák a nők rendelkezésére kell, hogy álljanak, de csak olyan módon, amit mi magunk ellenőrzünk. Az értékesülés folyamatának megértése segíthet ezt megvalósítani.

GYERMEKKIHORDÁS A FEMINISTA ÉS MARXISTA SZAKIRODALOMBAN

Antropológusok és történészek számos olyan problémára fókuszálva keresték a patriarchátus eredetét, mint a cserére való termelés kialakulása, a munka szakosodása, a gyarmatosítás, a politikai hatalom központosulása, más csoportok erőszakos kifosztása rabszolgáért és anyagi javakért, valamint a közösségek rokonsági hálózatainak megszűnése (Engels [1884] 1970; Leacock 1981a; Sayers, Evans és Redclift 1987). Ezen tudományos megközelítések gazdagsága ellenére mind a feministák, mind pedig a marxisták hajlamosak voltak arra, hogy a szülőképesre a nők sajátos helyzetének forrásaként tekintsenek. Így indokolatlanul nagy hangsúly helyeződött a szülőképesre, mint kulturálisan és pszichológiailag meghatározó jelenségre, és mint a nők és férfiak közötti munkamegosztás forrására.

Az én gyermekkihordás-megközelítem nem erre koncentrál. Egy elméletet egy bizonyos jelenségre építeni különleges pozíciót jelöl ki a vizsgált jelenségnek, és azt feltételezi, hogy minden más is e körül forog, ehhez van kötve, minden mást ez kondicionál és minden másnak ez ad értelmet. A szülést tágabb kontextusba akarom helyezni és a történeti ellentmondások alakulásával összefüggésben vizsgálom, hogy rámutassak arra, hogy a gyermekkihordás jelenlegi társadalmi viszonyaiból a tőkének származik előnye. Így a nők elnyomásának megértéséhez sem a biológiai képességet, sem pedig a reprodukív technológiákat nem lehet önmagukban vizsgálni. Meg kell értenünk a kontextust – ebben az esetben az értékesülést –, ami megteremti a reprodukív különbségek jelentőségét.

A feministák gyakran úgy tekintettek a nők szülőképeségére, mint ami elengedhetetlen a társadalmi nem kulturális konstrukciójához. Monique Wittig és Jeffner Allen például úgy érvelnek, hogy a gyermekkihordás definiálja, mi az a nő, és hogy a patriarchátus léte azon nyugszik, hogy a nők a férfiak javát szolgáló tenyészállatként működnek (Allen 1983: 315–6). Más feministák szerint az, hogy a nők szülnek, a férfiak pedig nem, annyira ősi jelenség, hogy az emberi tudatot is strukturálja. Ők a mell- és a méhvirgységet úgy ábrázolták, mint a személyiség fejlődését és felépítését a társadalmi ideológiában meghatározó, központi pszichológiai mechanizmus (Kittay 1983; Al-Hibri 1983). A szülés fenomenológiájáról azt tartják, hogy a nőt a Másikként határozza meg. Mary O'Brien (1982) a hegelianizmus egy változatát használva amellezt érvel, hogy a férfiak azért uralkodnak a nők felett, hogy kompenzáljanak a „hímivarsejtnek a nemzés aktusában történő elidegenítéséért”, ám a nők szülési munkája kioltja elidegenedésüket a gyerektől, azt idézve elő, hogy egyedülálló módon kapcsolódnak a történelmi folyamathoz. Simone de Beauvoir ([1949] 1969) nagy hatást gyakorolt, amikor amellezt érvelt, hogy a gyermekkihordás korlátozza a nők arra való képességét, hogy elérjék a transzcendenciát, és így valódi, emberhez méltó terveket váltsanak valóra. Így tehát sok feminista számára a szülőképeség egy pszichoszexuális dráma színterét jelöli ki, amelyben nők és férfiak küzdenek a hatalomért.

A szülést úgy is egy elmélet középpontjába lehet helyezni, hogy azt feltételezzük, hogy a férfiak és nők közötti reprodukív különbség alapozza meg a munka nemek közötti megosztását, nemcsak a gyereknevelésben, hanem más, tágabb területeken is. E nézőpont szerint a feladatok szakosodása azért alakul ki, mert a nők szülnek, a férfiak pedig nem, és a kötelezettségek megosztása olyan módon változik, hogy ebből a férfiaknak származik előnye. Ez persze a korábbiaknál jóval materialistább megközelítés. Maria Mies (1986) például amellezt érvel, hogy elsőként nők fejlesztettek ki gyakorlati módszereket az élelem gyűjtögetésére, illetve olyan, erőszak nélkül használatos eszközöket, mint a kosár és az ásóbot, mivel szükség volt saját maguk és utódaik táplálására. Szerinte a munkamegosztás patriarchális modellje az állattenyésztő szakaszban fejlődött ki, amikor az állattenyésztés vezetett ahhoz, hogy a férfiak megértsék saját szerepüket a reprodukcióban, és

végül kisajátítsák és kontrollálják a nők szülőkéességét. A marxista elméleti hagyományban messzire nyúlik vissza az a nézet, miszerint a nemi alapú munkamegosztás természetes, hiszen biológiai különbségeken alapul (Vogel 1983). Az Engelst követő szerzők gyakran kifejtik, hogy a férfiak helyzete javult, míg a nőké romlott, amikor a férfiak által végzett tevékenységek köre megváltozott az új termelőerők használata – például az állatok háziasítása – miatt, amely következtében elcserélhető árutöbblet termelődött (Engels [1884] 1970; Leacock 1981a). Engels magyarázata a „női nem világtörténelmi vereségéről” megmutatja, hogyan okozta a termelés területén zajló fejlődés a nők alárendelődését a társadalmi újratermelés területén.

Én amellett érvelek, hogy a nők helyzete nem azért hátrányos, mert a nők különböznek a férfiaktól, hanem mert a biológiai különbségek stigmaként, jelként vannak használva a nők megjelölésére, s éppen ezt a stigmatizációt használják arra, hogy legitimálják a nők alárendelődését, miután elnyomásuk már kialakult. Hogy megértsük a nemi alapú elnyomást és a férfifuratmat, a biológiai különbségek helyett a hatalmi viszonyokat kialakító társadalmi és történelmi folyamatokra kell helyeznünk a hangsúlyt. Ezeknek a hatalmi viszonyoknak társadalmi legitimitációra és megerősítésre van szükségük a fennmaradáshoz – a jelentős különbségeket létrehozzák, nem pedig felfedezik.

Bár a gyermekkihordásról való gondolkodás sokatmondó módja annak, hogy megértsük, hogyan fejeződnek ki a nők reprodukciós szerepei a termelési folyamatokban, de nem ez a társadalmi nem fogalmának megfelelő megközelítése. Lise Vogel *Marxism and The Oppression of Women* című könyvében kifejti, hogy elérve azt az absztrakciós szintet, ahol a munkaeő reprodukciójáról gondolkodunk bármely társadalomban, a munkásoknak nincs neme. Ez azért lehetséges, mert Vogel a munkások újratermelődésére absztrakt munkavégző egységeik összességéiként tekint, függetlenül nemüktől vagy nemzetiségüktől. A társadalmi nem csak akkor válik lényegessé számára, amikor felismerjük, hogy a generációváltás a nők gyermekkihordási kapacitásától függ.

„Elméleti szempontból még nem számít, hogy nők vagy férfiak, amíg valamilyen módon képesek pótolni a munkaeőt. A munkaeő-hordozók generációs kicserélődésének jelensége – azaz a jelenlegi dolgozók kicserélődése a következő generáció új munkásaira – az, ami felveti a társadalmi nem kérdését.” (Vogel 1983: 141)

Vogel összefüggések rendszerébe helyezi a szülést, mivel – a teljes társadalmi reprodukció egyik vonatkozásaként – nem tekinti azt önmagában értékesnek. De Vogel túl későn tesz így. Csak akkor kezd rendszerszinten vizsgálni, miután a nők szülőkéessége a társadalmi egésztől külön, abszolút biológiai tényként tűnik fel. Vogel számára „a biológiai különbségek alkotják a nemi különbségek társadalmi konstrukciójának anyagi előfeltételeit”. Az én

szempontomból a biológiai különbségek csupán egy vonatkozását jelentik a nemi különbségeknek, de nem a gyökereit, alapját vagy előfeltételeit a társadalmi nem kialakulásának. Vogel szerint a gyermekkihordás tekintetében a nők és férfiak teste közötti különbség a nemi viszonyok kialakulásának alapvető oka:

„[A generációváltáshoz] abszolút értelemben szükséges, hogy legalább minimális szinten megvalósuljon a nemek közötti munkamegosztás. Ha gyerekeknek kell születniük, nők fogják kihordani és megszülni őket. . . . Annak ellenére, hogy lehetnek közvetlen termelőik is, a nőknek a munkaerő reprodukciójában betöltött megkülönböztetett szerepe az, ami az osztálytársadalmakban elnyomásuk okát jelenti.” (1983: 145, kiemelések tőlem)

Véleményem szerint a nők elnyomásának „okaként” a gyermekkihordásra koncentrálni, problémás módja a biológiai különbségekről való gondolkodásnak. Igaz, hogy más a nők és a férfiak teste, de ez a különbség jelenti-e a nők elnyomásának a *forrását*, az *okát*? Hogyan dönthetjük el, hogy egy különbség valóban történelmi különbségeket hoz létre?²

Különböző történelmi korok vizsgálata megmutatja, hogy a születési ráta, illetve más demográfiai és politikai mutatók jobban számítanak a munkaerő generációs újratermelődése szempontjából, mint a szülés alapvető biológiai „ténye”. Ez a „tény” az új emberek rendelkezésre állását, és létezésük jelentőségét befolyásoló milliányi tényező közepette létezik. Ha arra gondolunk, hogy azért van szükség a munkások új generációjára, hogy felváltsák azokat, akik elhasználódtak a munka folyamatában, az új emberekre való igény nem elégül ki pusztán azáltal, hogy azt gondoljuk, a nők majd szülni fognak.

Például az, hogy nőket vittek az észak-amerikai brit gyarmatokra, nem biztosította a munkaerő reprodukcióját. Ugyanolyan fontos tényező volt a házasságok időzítése, a nők és a férfiak halálozási rátái, az egy férfira jutó nők aránya és az emberek életszínvonal, mint a nők elérhetősége. A gyarmatokon született szolgáló- és rabszolganőknek magasabbak voltak a termékenységi mutatóik, mint azoknak, akiket Európából vagy Afrikából hoztak, így a generációcseréje attól is függött, milyen arányban voltak elérhetőek az Észak-Amerikában született nők. Annak a valószínűségét, hogy az emberek elérik a felnőttkort és elkezdnek gyereket vállalni, befolyásolta a házasság és az otthonteremtés, amelyhez a fehérek körében szükség volt elérhető földterületre is. Az utóbbira hatással

2 Izgalmas új könyvében Vogel érzékenyebb, finomabb módon számol be a nemi különbségekről. *A Mothers on the Job: Maternity Politics in the U. S. Workplace* (1993) egyensúlyt teremt a férfiak és nők alapvető azonosságát hangsúlyozó gender-semleges politikák és a reprodukciós különbségeket nyomtatékosító nem-specifikus stratégiák közt. Az általa „differenciált megfontolásnak” nevezett módszerhez nyúlva a GYES és a táppénz szabályozása során alkalmazott megközelítést javasolja, amely számításba veszi a nők különleges szükségleteit az egyenlőségért folytatott küzdelem kontextusában.

voltak a termelési viszonyok, mivel a növekvő rabszolgamunka-használat kevesebb földet hagyott szabadon új fehér családok letelepedésére. A rabszolgák háztartásainak kialakulása kizsákmányolásuk szintjéhez volt kötve, és fehér gazdáik követeléseitől, a gazdaság állapotától és a rabszolgák közötti etnikai megosztottság fokától függött (Kulikoff 1986).

Ezért, mint a konkrét anyagi tevékenységek egy formája, a gyermekkihordás olyan képesség, amely önmagából adódóan összefügg létezésének körülményeivel. Hatékony-sága a munkaerő generációs kicserélődésének biztosításában más, külső tényezőktől függ. Mivel a terhesség nem tud túllépni ezeken a tényezőkön, nem lehet a kulcsa annak, hogy megértsük, hogyan hat a munkások pótlásának szükségessége a nők elnyomására. A stressz, az étrend, a terhesgondozás, a környezeti tényezők, mint a természeti katasztrófák és a termőföld eltartóképessége, a faji, osztály- vagy nemzetiség-alapú elnyomás létezése mind erősen befolyásolják a gyermekkihordást. Ezért a gyermekkihordás és a nőket hátrányos helyzetbe hozó tényezők kapcsolatát kell vizsgálnunk, nem pedig csak magát a szülést. Az új embereket teremtő munka értékesülésének tárgyalása jó példája annak, hogyan lehet kifejtetni a gyermekkihordást övező konkrét viszonyokat, a kontextust, amit meg kell határozni a biológiai determinizmus elkerüléséhez.

SZÜLÉS A KAPITALIZMUSBAN – EGY ÉRTÉKELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

Ebben a fejezetben megvizsgálom a gyermekkihordási munkának a késő 20. századi kapitalizmusban kialakuló kettős természetét. Konkrét haszonnal bíró munkaként ez olyan tevékenység, amely a biológiai szülőket egy bizonyos gyerekhez köti. Azonban most, amikor a szülés társadalmi és absztrakt jellemzői látványos fejlődésen mennek keresztül, ezek a természetes kötelékek elszakadófélben vannak. Ezzel egy időben új társadalmi kapcsolatok jönnek létre. Elsőként azt fejtem ki, miért tekinthető a gyermekkihordás a munka egyik formájának. Ezután megmutatom, hogyan vonódik be a gyermekkihordás a tőkés csereviszonyokba. Arra is kitérek, hogy az elvont munkáról szóló kutatások alkalmazhatóak a gyermekkihordásra is, mivel az anyagi-gazdasági folyamatok és az új társadalmi viszonyok absztrakt egyenlőséget teremtenek a gyerekek létrehozásának módjai, és a társadalmi munka más formái között. Végül pedig foglalkozni fogok az értékelmélet szülésre való alkalmazásának néhány problémájával is.

Ahelyett, hogy egyedül biológiai, természetes funkcióként tekintünk a gyermekkihordásra, felfoghatjuk eredendően emberi termelő tevékenységként is. Az emberi munka a természeti környezet kisajátítása tudatos, szándékolt tevékenység révén. Marx

a következőképp definiálja a munkát: „célszerű termelő tevékenység. [...] örök természeti szükségszerűség, amely az ember és a természet közötti anyagcserét, tehát az emberi életet közvetíti” (Marx 1967: 48). A gyermekkihordás több szempontból is egyedülálló, de magában foglalja a fogantatás és a végrehajtás egységét, ami elegendő ahhoz, hogy emberi munkafolyamatnak nevezzük, amely fiziológiai energiát bocsát ki, és „anyagiatechnikai tulajdonságokkal” bír (Rubin, 1972: 141). Magában foglal egy cserét a természettel, tervezett, és felhasználja a(z) (újra)termelés eszközeit. Több, mint pusztán állati ösztön.

A nők akkor kezdték „öntudatlanul” szülni gyerekeiket, amikor a férfiak uralta orvosi szakma veszélyes, betegségekre való állapotként kezdett tekinteni a szülésre, amitől a férfiaknak meg kellett védeni a nőket, és amitől az „altatással” el kellett szigetelni őket. A történelem folyamán a nők szabályozták szüléseiket, ők tervezték el, hogyan fognak szülni, gondolkodtak és reagáltak a testük terheség alatti változásaira. Ez a szülésfelfogás távol esik az emberi történelem első időszakairól alkotott gyakori vélekedésektől, de konzisztens a születésszabályozást vizsgáló kutatásokkal. A nők pesszáriumot, szivacsot, méhszájsapkát használtak a terheség megelőzésére és növényi főzeteket abortuszhoz; a szoptatás elnyújtásával szabályozták a szüléseik közötti időt; és történtek csecsemőgyilkosságok is (Mies 1986: 54; Gordon 1976: 26–46). Tudatosítanunk kell, hogy a lineáris történelemfelfogásunk miatt gondoljuk azt, hogy a mai születésszabályozási módszerek jobbak, mint amelyeket a jóval előttünk élő nők használtak. Lehetséges, hogy a nők régen jobban ellenőrzésük alatt tartották a termékenységüket, mint sok nő a 20. század iparosított országaiban, akik elidegenültek saját testüktől a születésszabályozási módszerek és a szülés áruvá válásának körülményei között. Emellett a nőkre aktív történelmi szereplőkként kell tekintenünk, nem pedig passzív, a biológiájuknak kiszolgáltatott állatokként. Persze az ösztönök is szerepet játszanak, és a méhösszehúzódások bizonyos szinten automatikusak, de a nők beavatkoznak ezekbe a folyamatokba és saját, a történelem folyamán kialakult igényeikhez alakítják őket. A társadalmi viszonyok közvetítik azt, ami egyébként pusztán fiziológiai aktus lenne.

Így tehát az új életet létrehozó munka tekinthető konkrét, hasznos munkának, mivel meghatározott tevékenységi forma, amit egy meghatározott cél elérésének érdekében végeznek. Megvalósulhat azért, hogy használati értékeket teremtsen, embereket, akikre másoknak szüksége van. A gyermekkihordás egyre jobban piacosodik, és a valós, elvégzett munka különféle konkrét munkaformákká alakul. Ezek az események érdekes példái annak, amit Iszaak Iljics Rubin a marxista politikai gazdaságtan központi problémáinak tart: megérteni, hogyan válik társadalmivá a magánmunka, és megmagyarázni, hogy hogyan válik a társadalomban szétszóródó és elkülönülő magáncégekben zajló termelés egy szabályos jellemzőket mutató, törvényekkel leírható, egységesített gazdasági rendszer részévé (1972: 129). Magyarázata szerint a tőkés áruterelésben „a magánmunka

a társadalmi munka formájában, a konkrét munka az elvont munka formájában sajátít el egy kiegészítő jellemzőt, az összetett munkát egyszerű munkává, az egyénit pedig társadalmilag szükséges munkává redukálják” (1972: 128). Most alkalmazzuk Rubin elméletét a gyermekkihordásra.

A magánmunka akkor válik társadalmivá, amikor egyesül a termelő munka tömegével a társadalomban. Gondoljuk végig, hogyan kapcsolódik össze a gyermekkihordás más munkafolyamatokkal. Ma a reprodukív technológiák fejlesztései, mint a lombikbébi-kezelés, az embrióbeültetés, a magzati szövetek átültetése, a sperma és az embriók lefagyasztása átalakították a generációk újratermelésének lehetőségeit. Ezek a változások ma részei a társadalmi munka új anyagi viszonyainak, mivel a biológiai szülőknél több embert vonnak be a gyerekek létrehozásába. Azok, akik részt vesznek ebben, ezt munkájuk részeként teszik. Még több, e viszonyokba bevont társadalmi munkára leszünk figyelmesek, ha gondolunk a szükséges létesítmények felépítésére, a laboratóriumokban használt termékek gyártására, a munkások betanítására és az ilyen vállalkozások támogatásához szükséges tőke befektetésére is. Egy egyre növekvő szolgáltató szektor fejlődik ki azért, hogy kielégítse azok igényeit, akik nem tudnak, vagy nem akarnak a „hagyományos” módon szaporodni. Vizsgálni kell majd a tőke beáramlását ezekre az új területekre. Ezen túl, ahogy alább én is teszem, tanulmányozhatjuk a munkaerő beáramlását a területre, amit egy nap akár „szülésiparnak” is hívhatnak.

Az egyes munkások különböző minőségi tulajdonságait figyelmen kívül hagyó egyszerű munka fogalmát ugyancsak alkalmazhatjuk a gyermekkihordásra. Az egyszerű gyermekkihordási munkához szükséges erőt minden átlagos, biológiailag alkalmas nő birtokolja. Így tehát az, amit Marx a termelő munkáról állít, igaz a szülési munkára is. Ezzel egy nő „különösebb fejlettség nélkül, testi organizmusánál fogva rendelkezik” (Marx 1967: 49). Az egyik nő helyettesítheti a másikat, petesejteket vagy a méhét biztosítva. Ennél is fontosabb, hogy a társadalmi viszonyok elválasztják a nőket a reprodukció eszközeitől és erőtől.

Egy bizonyos értelemben a szaktudás leértékelődéséhez és feleslegessé válásához (*deskilling*) hasonló folyamat zajlik a reprodukció terén. Szétválasztják az ivarsejtek biztosítása, a megtermékenyítés és az embrióbeszerzés, a beültetés, a kihordás és a szülés biológiai folyamatait, és különböző emberek közt osztják fel. Mindezek elválaszthatók a társadalmi szülőségtől. Egy nő petefészkei hormonokkal stimulálhatók, hogy petesejteket termeljen, amelyeket aztán laparoszkópiával be is lehet gyűjteni. Spermát lehet szerezni egy donortól vagy spermabankból. A megtermékenyítés történhet petri-csészében, és a létrejövő embriót le lehet fagyasztani vagy el lehet helyezni egy nő méhében. Az egyes nők nagymértékben felcserélhetők; bizonyos orvosi paramétereken belül ugyanúgy használható egy méh vagy egy petesejt, mint bármely másik. Újsághírek szólnak arról, hogy további kutatásokat folytatva akár nők holttestei és különösképp a nőnemű

embriók bizonyulhatnak jó petesejtforrásnak. Így a nők gyermekkihordási munkái egy történelmi folyamat során materiálisan egyenértékűvé válnak. A reprodukív technológiákkal azonban a munkáknak ez az egyenértékűvé tétele számos embert foglal magába, férfiakat és nőket, hiszen az egy gyerek kihordásával járó munka részfolyamatai feloszthatók különböző emberek között. Ha a politikai gazdaságtan nyelvén fogalmazzuk meg, azt látjuk, hogy a reprodukív technológiák alkalmazói produktív fogyasztásban vesznek részt, kiterjesztve a munkaerejüket azáltal, hogy egyesítik a nyersanyagot (petesejteket és spermát) a termelési eszközzel (a működő méhvel), hogy létrehozzanak egy terméket.

Érdekes végiggondolni, hogy a gyermekkihordást össze lehet-e hasonlítani a társadalmilag szükséges munkával, amiben az egy termék gyártásához szükséges munkaidő összehasonlítható az adott termelési területen. A reprodukív- és géntechnológia fejlődése folytatódni fog. Talán egy nap lehetséges lesz számszerűsíteni az új emberek létrehozásához szükséges egyszerű gyermekkihordási munka különböző formáit. A finanszírozásért és vásárlókért zajló versenyen keresztül egyenlősíthető lehet az új technológiákban érintett egyes laboratóriumokban és ügynökségeknél végzett munka. De ahogy azt a következőkben bemutatom, ez az analógia problémákkal terhelt.

Milyen értelemben válik áruvá a szaporodás? A gyermekkihordás társadalmi természetete úgy bontakozik ki, ahogy a csere által erősödik az anyagi kapcsolata más munkaformákkal. Az árutermelés során a különféle cégeknél végzett egyéni munkák közt a kapcsolat csupán közvetett, hiszen a létrehozott termékek a pénzgazdaság körforgásában vesznek részt. Marx így fogalmaz: „Mivel a termelők nem lépnek egymással társas kapcsolatba az árucseréig, az egyéni munkájuk sajátos társadalmi jellemzői csak ezen a cserén belül jelennek meg” ([1867] 1967: 75). Ugyanez a megállapítás alkalmazhatónak tűnik a reprodukcióra is, hiszen a lombikbébi-kezelés vagy a bérnyaság során a különböző szereplők kapcsolata nem közvetlen. Amikor a biológiai szülők és a nevelőszülők kapcsolatba kerülnek egymással, az technikusok, ügynökségi dolgozók és sokszor ügyvédek tevékenységén keresztül történik. Ezeket a szolgáltatásokat meg kell fizetni. A petesejt, sperma, méh, béranya vagy jövődöbeli szülők összekapcsolásának tevékenysége a pénz bevezetésével nyeri el társadalmi jellegét. A *The Human Body Shop* című könyvében (1993) Andrew Kimbrell megállapítja, hogy legalább hat cég ad el magzati szövetet a vevőinek, évente több millió dollár értékben. A sperma tárolható, az embrió lefagyasztható, és a jövődöbeli gyermekeket bármelyik lehetséges háztartás „felhasználhatja”. A gyermekkihordás értékformája akkor fejlődik ki, amikor a különféle biológiai komponenseinek használati értéke a magánmunka terén kívül is fogyasztható. Néhányan amellet érvelnek, hogy a „testen kívüli” testrészeket és szerveket magántulajdonnak tekintjük, ami eladható vagy bérbeadható (Andrews 1986; Amerikai Termékenységi Társaság 1986; Hull 1990). A gyermekkihordás munkája ezáltal közvetetten társadalmivá válik, ami a kapitalizmusnak

megfelelő forma. A petesejtek piacra történő termelésének vagy a méh bérbeadásának társadalmi természete közvetetten fejeződik ki a cserekapcsolatban.

Elvont munkává válik-e a gyermekkihordás? A csecsemő, a méh, a sperma vagy a petesejt használati értéke az univerzális egyenérték, a pénzszerzés egy bizonyos módjának a megjelenési formája. Ennek a megjelenési formának és a pénznek az egyenértékűvé válása mutat rá, hogy a gyermekkihordás munkája absztrakcióként kerül kapcsolatba a társadalmi munka más fajtáival. Chris Arthur szerint „az egyenértékké tételben eredendően rejlő absztrakció csak egy tudattalan társadalmi folyamaton keresztül jelenhet meg, ami az összes, a különféle termelési ágazatokban véghezvitt munkát egymásnak megfeleltethetővé teszi, mintha önmagában semelyik se lenne több egy homogén szubsztancia töredékénél” (1979: 99). A társadalmi szubsztancia itt az elvont érték. Arthur elemzése a termelő munkára irányul, de egy ehhez hasonló érvelésnek számomra is jelentősége van. A választás lehetősége, hogy valaki bérnyasággal, petesejtek vagy magzati szövet eladásával, vagy pedig egy állással keressen pénzt, a szülés értékesülését, értékévé válását demonstrálja. A gyermekkihordás munkája hasonlóvá válik a kapitalizmus viszonyai között létező munka általános természetéhez, és ez felveti a másfajta emberi munkákkal való gyakorlati egyenértékűségét.

A reproduktív technológiákat övező vitában egyes szakértők olyan párhuzamot vontak a társadalmi munka és gyermekkihordás munkája közt, ami feltételezi az általam bemutatott anyagi egyenértékűséget. Lori Andrews, aki tagja volt a „Reproduktív jogok az 1990-es években” munkacsoportnak a Rutgers Egyetemen 1987-ben, amellel érvel, hogy fizetni kellene azoknak az embereknek, akik felajánlják a spermájukat, petesejtjeiket és más testrészeiket.

„Minden fizetett munkában a testünket adjuk... Mekkora az a kockázat, amit egy fizetett donornak még hagyhatunk vállalni? Ennek az eldöntésére az lenne az egyik mód, ha összevetnénk a kockázatot, aminek emberek a szerveik felajánlásával ki vannak téve, azzal a kockázattal, ami testük egy másik termékének, a munkájuknak az eladásakor lép fel.” (1986: 32)

Itt a termelő munkaerő bére cserélésének és a reproduktív munka eladásának közvetlen összehasonlítását látjuk. A bérnyasági szerződések védelmében John Robertson hasonló megállapítást tesz:

„Annak ellenére, hogy a vér és a sperma eladásra kerülnek, és hogy a bányászok, profi sportolók és vegyipari dolgozók egészségük és életerejük egy részét adják el, egyes emberek azt gondolják, hogy nem helyes, ha nők pénzért hordanak ki gyermekeket,

hasonlóan ahhoz, ahogy szexért vagy testrészekért pénzt fizetni is helytelennek számít. (...) A morális viszolygásnál erősebb indok kell ennek a cserének megakadályozásához, mivel ez visszafogja a természetlen párokat a gyermekvállalástól és a férj gyermekének felnevelésétől.” (Hull 1990: 163)

A gyermekkihordás munkáját itt ismét a társadalmi munka egyéb formáihoz hasonlítják. Ezeknek a szerzőknek az elméletei tükrözik azokat az anyagi változásokat, amelyek ma, talán a tudtunk nélkül történnek. A gyermekkihordás munkájának a pénzgazdaságba történő bevonásával tranzitív egyenértékűség jön létre a szülés és a termelő munka között. A gyermekkihordás korábbi, személyes és intim természete eltűnőben van, ahogy a társadalmi gazdaság részévé válik. Ehhez kapcsolódik az a központi kérdés, ami Rubint foglalkoztatja: „A konkrét munka minden formájának átfogó, pénzen keresztüli egyenértékűvé tétele és átalakítása elvont munkává, egyidejűleg társadalmi kapcsolatot is létrehoz köztük, az egyéni munkát társadalmi munkává alakítva” (1972: 130).

Ez az elvont egyenértékűség a munka különböző formái közt, beleértve ebbe a reprodukív munkát, a gyermekkihordás egy sajátos társadalmi és történelmi formájaként jön létre a fejlett kapitalizmusban. A társadalmi munkáról beszélve Marx erre mutat rá A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai bevezetésében:

„az egyáltalábanvaló munkának ez az elvonatkoztatása nem csak szellemi eredménye munkák konkrét totalitásának. A meghatározott munka iránti közömbösség olyan társadalmi formának felel meg, amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra. (...) A munka itt nemcsak a kategóriában, hanem a valóságban is az egyáltalában-való gazdaság létrehozásának eszközeként lett és nincs többé mint meghatározás az egyénnel egy különöségben összenöve. (...) Az a legegyszerűbb elvonatkoztatás tehát (...) ebben az elvontságban mégis csupán a legmodernebb társadalom kategóriájaként jelenik meg gyakorlatilag igaznak.” (Marx [1857–1858] 1972: 30)

Ha ezt az elemzést a gyermekkihordás kérdésére alkalmazzuk, a fogantatás új formáit más munkákhoz hasonlítani nem pusztán elméletalkotás. Egyenmű emberi munkák, ideértve a gyermekek létrehozását, anyagilag egyenértékűvé válnak az univerzális elvont munka részeiként, ami az érték társadalmi kifejeződése. Így a szerves kapcsolat a gyermek és a nő közt megtörik, és elválik egymástól a genetikai, a kihordó és a társadalmi szülőség. Ezekre a szakadásokra lehet számítani akkor, amikor a konkrét munka elvonttá válik: „Az elvont munka külön- és szemben áll a konkrét munka gazdagságával. Meghaladja, de nem őrzi meg a konkrét munkák sajátos voltát” (Arthur 1979: 100).

A reprodukív munkát párhuzamba állíthatjuk a társadalmi munka mobilitásával is. Gondoljuk arra, ahogy a szolgáltatóipari, irodai, oktatási, gyári és építőipari dolgozók, akár csak a technikus szakemberek olyan gazdasági területekre lépnek be, amelyek a reprodukív és géntechnológiához kötődnek. Ahogy ezek a szférák bővülnek, egyre több és többféle munkaerőt vonnak be, és a fejlődésük üteme is gyorsul, ahogy a tőke egyre több hasznot tud kisajátítani belőlük. Ezen túl számításba vehetjük a nők reprodukív munkájának mobilitását is. Ma vannak nők, akik béranyaként adják bérbe magukat, és vannak szegény nők, illetve az imperializmus által kizsákmányolt országokban élő nők, akik az egyszerű áru-termelésre emlékeztető módon adják örökbe gyermekeiket a tőkés centrumországokban élőknek. A pénzt, amit a „termékükért” kapnak, arra használhatják, hogy megvegyék a családi szükségleteiket, vagy más, vágyott árucikkeket, szolgáltatásokat (áru-pénz-áru). Az ember dönthet, hogy 10.000 dollárt bérnyasággal vagy bérmunkával keres meg.

A bérnyaságot úgy választják el a gyermekkereskedelemtől, hogy az előbbit a terhesség kezdete előtt megkötött szerződés szabályozza. Az Amerikai Termékenységi Társaság ragaszkodik hozzá, hogy a nőket a munkájukért fizetik, nem a termékükért; „a gyermek létrehozásában nyújtott segítségükért”, nem pedig a birtokukban lévő gyermekért (1986: 665). Azonban ez a különbségtétel hamis. A gyermekkihordás értékesüléséről szóló elemzésem megmutatja: az új reprodukív tevékenységeket nem lehet azzal védeni, hogy külön kezeljük egy nő munkáját a termékétől, a csecsemőtől. Egy munkafolyamat és terméke szorosan összetartozik, és csak az elidegenedés körülményei közt szakad el egymástól. Ami problémát okoz a nők számára, az az érték kisajátítása a munkájukból, nem pedig maguk a tevékenységek.

Egy michigani pszichiáter, Phillip Parker több, mint 275 béranya-jelöltet vizsgált. Bár számos tényező motiválja a nőket, hogy béranyákká váljanak, Robertson arról számol be, hogy Parker kutatása szerint „elsődlegesen azért választották a bérnyaságot, mert ennek a díjazása jobb gazdasági lehetőségeket biztosít számukra, mint az alternatív foglalkozások...” (Hull 1990: 158). Lehetséges, hogy a jövőben a nők nem csak azzal kereshetnek pénzt, hogy kihordanak egy magzatot, hanem azzal is, hogy petesejtet termelnek embrióbeültetésekhez, vagy magzatokat szövetátültetésekhez, tudományos kutatásokhoz. Ennek során termékük jellege is figyelembe lesz véve. A rassz fontos tényező lesz, hiszen – akár csak az örökbefogadásnál – fehér csecsemőkre feltehetőleg továbbra is magas lesz az igény. Azok a nemmel és osztállyal összefüggő tulajdonságok, amelyeket ideológiailag az intelligenciával és a fizikai formával társítanak, szintén keresettek lesznek. A család körtörténetét is számításba veszik majd annak érdekében, hogy meghatározzák az örökletes betegségek átadásának valószínűségét.

Ha a gyermekkihordás munkája nem válna egyre társadalmibbá és elvontabbá, akkor nem az olyan tényezők, mint a rassz, osztály és nemzetiség határoznák meg, hogy

kik azok, akik szükségesnek ítélik, hogy így keressenek pénzt. Ehelyett azoknak a nőknek a köre, akik a reprodukció új formáiban részt vesznek, pusztán biológiailag lenne meghatározva. Ahogy a gyermekkihordás értékesülése előrehalad, egy munkamegosztás is kialakul a nők között. A csecsemőhöz jutók részesülnek a béranyák, petesejt-donorok, szakemberek és szolgáltatóipari dolgozók munkájának hasznából. Nem arra célzok, hogy az örökbefogadó nők szívtelenek, vagy hogy a munkásosztálybeli nők opportunisták. Az, hogy a nők részt vesznek ilyen ügyletekben, a megfelelő alternatívák hiányát és a saját testük feletti kontrollvesztésüket mutatja.

Természetesen a nők szülőképeségét még nem vásárolják fel, hogy termékét nagy léptékben, nyereséggel adják el. Ezen a ponton számba veszek néhány fogalmi problémát, amelyek felmerülnek a szülés és a termelő munka közt húzott párhuzam, valamint Marx munkaérték-elméletének alkalmazása kapcsán.

Vessünk egy közelebbi pillantást az áruterelésre és a kifejlett tőkés csere természetére. „Marx különbséget tesz aközött az eset között, amikor bizonyos hasznos tárgyakat célzottnan használatra termelnek, és azok csak véletlenül vagy alkalmanként jutnak el a csere területére, és aközött, amikor a csere céljából termelnek árukat” (Shaikh 1990: 43). Ahol javakat vagy szolgáltatásokat többnyire azért hoznak létre, hogy közvetlenül a háztartásban vagy egy önfenntartó kisközösségben használják őket, ott nem készülnek ezeket cserekereskedelemben bocsátani, és a létrehozásukhoz kapcsolódó tevékenységek olyan módon történnek, amit nem befolyásol a csere. Ahogy Shaikh állítja, a termeléshez szükséges munka csak a csere lépésével értékesül, ez a lépés „hozza létre az ideiglenes egyenértékűséget” (Shaikh 1990: 43). A munka társadalmi természete átmeneti. A fent említett második esetben azonban a javakat vagy szolgáltatásokat azzal a kifejezett céllal készítik, hogy eladják őket, és a felhasznált munka elvont jellege szükséges része ennek a folyamatnak. Tehát fontos különbség van egy ritkán eladott dolognak a termelése és a csak eladásra való termelés közt olyan feltételek mellett, ahol a csereviszonyokat a munkaértékek határozzák meg. „Csak az utóbbi esetre igaz – amelyben a kapitalizmus sikerrel tette általánossá az áruterelést –, hogy a társadalom újratermelődését az érték törvénye szabályozza” (Shaikh 1990: 44).

Ahogy a gyermekkihordás bevonódik a piacra, a kisáruterelés jellemzőit veszi fel. A béranyák nem csupán személyes szolgáltatást nyújtanak. Az, hogy cserére termelnek, abban figyelhető meg, hogy számításba veszik az összeget, amit kapni fognak, és hogy azért termelnek egy gyermeket, hogy a „terméküket” pénzre váltsák. De mivel a gyermekkihordás még nem lett teljesen a kifejlett áruterelés része, az értékesülését befejezetlennek kell tekintenünk. A helyzet valahol a két fent említett véglet között helyezkedik el. A gyermekkihordás talán soha nem lesz teljesen bevonva a piacra. Van néhány eredendő gazdasági probléma a gyermekkihordás áruvá válásával, ami talán megakadályozhatja

a szaporodás teljes tőkésítését. Hogyan mérhető a csecsemők vagy embriók csere-értéke? A nők terhességének és szülésének időtartamai olyan módokon különbözhetnek, amelyek ugyancsak akadályozhatják a mérhetőségüket. Hogyan határoznánk meg a teljes munkaidőt, ami szükséges egy csecsemő megtermeléséhez? Hogyan viszonyulna ez az időtartam a tőkés gazdaságban előforduló más munkafolyamatok hosszához? Az ilyen problémák miatt nehezen látható, hogyan szabályozhatná a reprodukzív termékek piaci árait a termelésükben részt vevő emberek termelékenységére.

A MUNKAERŐ TÁRSADALMI REPRODUKCIÓJA

Ahogy korábban bemutattam, a kapitalizmusnak alapvető szüksége van egy független háztartási szektorra, amely biztosítja a munkaerő újratermelését, és kevés közvetlen támogatást igényel a tőkéktől. Érdekes elméleti kérdés, hogy vajon a gyermekkihordás értékesülése alapvető ellentétben áll-e a munkaerő beszerzésének ezzel a tőkés módjával, és így általánosságban a tőkés termelési viszonyok stabil újratermelődésével is. Rá fogok mutatni, hogy a gyermekkihordás új, társadalmi formái egybevágnak más, a 20. században végbement változásokkal. A tőkés viszonyok újratermelése sok szempontból a munkaerő újratermelésének társadalmivá válásához vezetett.

A hagyományos marxista elemzések úgy kezelték a szaporodást és a családot, ahogy az államot: a felhalmozási folyamaton kívül eső, bár általa szervezett társadalmi területként (Smith 1978). A feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet során a termelés társadalmivá válik, a termelési eszközök továbbra is egyéni tulajdonban lesznek, a munkaerő háztartásokon alapuló újratermelődése pedig a magánszférában marad. Marx így fogalmaz: „A munkásosztály állandó fenntartása és újratermelése a tőke újratermelésének állandó feltétele marad. A tőkés e feltétel teljesítését nyugodtan rábízhatja a munkások önfenntartási és fajfenntartási ösztönére” ([1867] 1967: 534). A szülés biztosítja a munkaerő generációs pótlását, és Marx úgy határozza meg, hogy mindez a magánszférában zajlik. Erre a függetlenségre szükség van a munkaerő sikeres értékesüléséhez. Azonban a társadalmivá tett termelés és a magánszférába utalt reprodukció közti kapcsolat a kapitalizmusban ellentmondásos. Ráadásul a nők elnyomásáról szóló számos marxista elmélet szerint épp az az alárendeltségük magja, hogy a háztartásokban végzett munka magánmunka. Ezért a nők felszabadítására tett szocialista javaslatok gyakran a házimunka társadalmivá alakítását ajánlják (Leacock 1981b, Davis 1981). Elengedhetetlen tehát elemezni, hogyan alakul a reprodukció és a termelés közti ellentmondás. Ami korábban elvált a termeléstől,

az lassan a részévé válik, ahogy az értékesülés folyamata belopakodik a tőkés társadalom minden lehetséges részébe, és új értékteremtő tevékenységeket szív magába.³

A reprodukció és a termelés közti ellentmondás olyan módokon fejlődik, ami az elsőt a másodikhoz köti. Anyagi összefonódásukat úgy lehet elméletileg tárgyalni, ha felismerjük a két terület közötti belső kapcsolatot. Marx számára az újratermelés termeléssé válik, amikor „termelő a tőkés és az állam számára, mert idegen gazdagságot termelő erő termelése” (Marx [1867] 1967: 535, idézi Russell 1984). Sőt, „minden társadalmi termelési folyamat, folytonos összefüggésben és megújulásának szüntelen folyamában vizsgálva, egyúttal újratermelési folyamat is” (Marx [1867] 1967: 528). A tőke újratermelése a kapitalizmus fenntartásából és terjeszkedéséből kinövő intézményeket és küzdelmeket is magába foglal, a kizsákmányolható munkaerőről való gondoskodás hullámai pedig szoros kapcsolatban vannak a folyamatos tőkefelhalmozással.

Marx arra hív bennünket, hogy vizsgáljuk meg, hogyan termeli magát újra egy termelési mód, hogy egy azonosítható életmódként folytatódhasson. A kapitalizmusban a bővített, nem pedig az egyszerű társadalmi újratermelés az, ami a legérdekesebb, hiszen az előbbire van szükség ahhoz, hogy nőjön a gazdaság, és hogy táplálja a tőke növekedését. Marx a termelő és az egyéni fogyasztást a társadalmi reprodukció mozzanataiként azonosítja. A termelő fogyasztás összekapcsolja az emberi munkaerő költségeit, a termelési eszközöket és a nyersanyagokat, hogy olyan terméket hozzon létre, amit úgy lehet eladni, hogy az eredetileg befektetett változó és állandó tőkénél nagyobb értéket realizáljon. A munkás tevékenysége a munkafolyamat során azzal újítja meg a tőkés viszonyokat, hogy gondoskodik a munka tőkévé változásáról. A produktív fogyasztáson keresztül a munkás egy tőle független árucikket hoz létre. Az egyéni fogyasztás azonban magát a munkást termeli újra, mert amit maga után von, az „a tőke által munkaerő ellenében elidegenített létfenntartási eszközök visszaváltoztatása a tőke által újra kizsákmányolható munkaerővé” (Marx [1867] 1967: 534) – azaz napról napra életben és termelésre készen tartja a munkásokat. A nők házimunkája alapvető eleme ennek a folyamatnak. Nem csak a gyermeknevelés, de a gyermekkihordás is fontos, mert munkások új nemzedékeit hozza létre. A legtöbb egyéni fogyasztás valamilyen fajta háztartásban megy végbe, bár ez a helyszín nem elengedhetetlen, hiszen a munkásokat lehet etetni és el lehet látni hostelekben, mint ahogy az Dél-Afrikában zajlik, vagy mindez akár börtönökben is történhet (Russell 1984).

A mai állami szolgáltatások a munkaerő társadalmi, nem pedig magánszférában zajló reprodukciójának részei, és szükségesek a munka tőkés termelésének megfelelő formában való fenntartásához. Az állami szociális programok terjeszkedése olyan területeken, mint az élelmiszerutalványok, a társadalombiztosítás és más szociális támogatások, a reprodukció

3 Marx szerves metaforákat használ, amikor az érték önkiterjesztésének folyamatáról beszél. Például a tőke „olyan érték, amely az értéket teremtő erőt kiszipolyozza” ([1867] 1967: 532).

magánszférától való távolodását tükrözi. Ahogy Dickinson és Russell rámutatnak: „ez a terjeszkedés mutatja a társadalmi termelés parancsa és a magánszférába utalt reprodukció szabta korlátok közti növekvő ellentmondást” (1986: 11). Sem a munka tartalék hadserege, sem a munkásosztály jelentős része nem tudja egyénileg fenntartani magát. A történelem során a munkásosztályba tartozó nők voltak a leginkább belegabalyodva ebbe az ellentmondásba, és ők követelték különösen hangosan, hogy az állam egyre több felelősséget vállaljon a munkaerő reprodukciójáért – ők kiáltottak gyermekgondozásért, közegészségügyi intézményekért, jóléti intézkedésekért és lakhatásért (Leacock 1981b: 485). Ezek a követelések szólítanak fel a gyermeknevelés társadalmiasítására. A küzdelem egy hasonló formája bontakozik ki a gyermekkihordás körül. Sokan érvelnek amellett, hogy a reprodukív technológiáknak államilag támogatott jogosultságként mindenki számára elérhetőnek kellene lenniük (Hull 1990, Arditti 1984). Ez különösen ahhoz fontos, hogy megelőzzünk egy olyan helyzetet, amiben csak a gazdagok férnek hozzá az új szolgáltatásokhoz. Az állami támogatásra való igény a szaporodáshoz való pozitív jogot képviseli, és az államnak arra a kötelességére hivatkozik, hogy minden állampolgára számára egészségügyi ellátást biztosítson.⁴

Ezzel a tőke bebizonyítja magáról, hogy ellenálló és leleményes. A szülés értékesülése és a munkaerő-újratermelés társadalmivá tételének más formái a magánszférától való távolodás ellenére sem látszanak zavarni a tőkés termelési viszonyok sikeres újratermelődését. A reprodukció és a termelés összefonódása tőkét vont be a gyermeknevelés és a szülés viszonyaiba. Ez a fejlemény csupán annak egy módja, hogy feloldódjon a feszültség, amely a magánjellegű reprodukció és a társadalmi jellegű termelés közti ellentmondásban rejlik. Azt látjuk itt, ahogy a reprodukció társadalmiasított formái fejlődnek a kapitalizmus méhében. Emlékezhetünk azonban, hogy Marx sosem gondolta a szocializmusba való átmenetet elkerülhetetlennek. A kapitalizmus fajulhat egyfajta „barbársággá”. Mivel az embrióknak, csecsemőknek és nőknek a tőke érdekében történő áruvá válása nem felszabadító, a reprodukció tőkés viszonyainak teljes kifejlődése fordulatot jelenthet a barbárság felé.

4 A pozitív jogokra a progresszívek és baloldaliak szoktak hivatkozni. Néha „szociális jogoknak” nevezik őket. Ezek a jogok állami beavatkozást kívánnak annak érdekében, hogy az emberek számára biztosítva legyenek az anyagi lehetőségek egyéni döntéseik tényleges megvalósításához.

AZ ÚJ REPRODUKTÍV TECHNOLÓGIÁK TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

Akárcsak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetkor, az emberek közti viszonyok úgy változnak, hogy összhangban legyenek az új reprodukív erők korlátlan fejlődésével. A küzdelem fokozódik, és fontos szerepet játszik ezeknek az új kapcsolatoknak a meghatározásában. A gyermekkihordás áruvá válásának útjában áll a háztartáson belüli kapcsolatok és szabályok közvetlen, szerves egysége, mely a nukleáris családot a szaporodás normájaként kodifikálja. Maria Mies rámutat, hogy egy 1985-ös bonni kongresszus során a „Nők a Reprodukív és Géntechnológia Ellen” nevű csoport tagjai arról panaszkodtak, hogy bár az új tudományokat úgy hirdetik, mint új módszert a terméketlenség legyőzésére, a valóságban a stagnáló ipari kapitalizmus problémáinak megoldása a cél: „A női testet, a maga termelő erejével, új »befektetési területként« fedezték fel” (1988: 225). Az ügyvédek, az egészségügyi intézményrendszer, a biztosítótársaságok, a gyógyszeripar és a tudományos laboratóriumok mohón keresik a lehetőségeket arra, hogy a szaporodás új formáiból hasznot húzhasanak.

Az Amerikai Termékenységi Társaságnak és a reprodukív iparnak be kell biztosítania, hogy a béranyák és donorok tevékenysége olyan módon történjen, ami összhangban van az áruterelés egy általánosabb formájával, hogy biztosak legyenek benne, hogy a munkát csak csere részeként végzik. Ezért akarják, hogy a felek szerződést kössenek a terhesség kezdete előtt; ezért akarják a testrészek vagy képességek eladására, bérbeadására való törekvéseket formalizálni, és ezekre ügymeneteket felállítani. Meg kell állítani a béranyák nem piaci viselkedését. Ahogy Mies kiemeli:

„a béranyaság iparága hasonló problémákkal néz szembe, mint amikkel a régi, háziipari ágazatoknak a kezdetektől fogva küzdeniük kellett. Biztosítani kell, hogy a termelők rendelkezésre bocsássák a termékeket, és ne tartsák meg saját maguknak. Ez azt jelenti, hogy bele kell őket kényszeríteni annak az elfogadásába, hogy elidegenült munkát végeznek, és hogy amit termelnek, az áru, nem pedig a sajátjuk.” (1988: 229.)

Ez a párhuzam a reprodukív technológia és a háziipar között különösen találó azokban az esetekben, amikor a béranyát ellátják a petesejttel és/vagy az embrióval, azaz a „nyersanyagokkal”. A csecsemőket nem lehet csak úgy véletlenül vagy alkalmanként rendelkezésre bocsátani. Csakis a piac számára kell, hogy termelődjenek, nem pedig közvetlen használatra. A korlátozó családi és állami gyakorlatokat, amelyek megzavarják a szülés értékesülését, le kell cserélni.

Óriási viták származtak a reprodukív technológiák használatából és az emberi kapcsolatok ezek által okozott változásaiból. Sokan küzdenek azért, hogy ezen a téren megakadályozzák a pénzügyi tranzakciók engedélyezését. Gyakran tiltakoznak humanista nézőpontból az emberi testrészek és termékek, mindenekelőtt a csecsemők beárzása ellen. De néhányan a szabad piacot és a liberális szerződési jogot látják a felmerülő feszültségek megoldásának. Például az Amerikai Termékenységi Társaság Etikai Bizottsága amellett érvel, hogy a szaporodáshoz való jogot a magánélethez való alkotmányos jog alapján negatív jognak⁵ kellene tekinteni, illetve hogy a nem közössel történő reprodukciót államilag betartott szerződésekkel kellene szabályozni: „Egy reprodukív szerződés betartásának megtagadása vagy a fizetés betiltása egyenlő lenne a szaporodás szabadságának akadályozásával, hiszen meggátolná a párokat abban, hogy hozzájussanak a donori vagy béranyai segítséghez, amellyel aztán genetikai úton juthatnak gyermekhez” (1986: 55). A béranyák nem tagadhatják meg, hogy átadják a terhességük termékét, és az állami vagy szövetségi törvényeknek nem szabad tiltaniuk az olyan megállapodásokat, ahol a biológiai összetevők ellátóinak fizetnek a szolgálatukért. Andrews szerint „a testrészek és testi termékek piaca azt jelentené, hogy bele kellene egyezni a kivizsgálások minden típusába, illetve ez biztosítaná, hogy a páciensek nincsenek kényszerítésnek kitéve, és megkapják a lehetőséget, hogy méltányos fizetséget kapjanak a hozzájárulásaikért” (Andrews 1986: 28). Ez az érv azonban jól mutatja az elidegenedésnek azt a szélsőséges fokát, amelyet a béranyaság potenciálisan magába foglalhat. A gyermekkihordás munkájának társadalmivá alakítása olyan piaci viszonyok közt kap helyet, amelyek elválasztják a munkaerő birtokosait a munkájuk termékeitől.

A gyermekkihordás áruvá válása a nők szülés feletti – akárcsak az életük más területei feletti – irányításának egy újabb veszteségét jelenti. Margaret Atwood *A szolgálólány meséje* ([1985] 2006) című regénye erőteljes figyelmeztetés, hogy a történelmi erők nők olyan osztályát hozzák létre, akiket csecsemő-termelőként ki lehet zsákmányolni. Ez a be rendezkedés azonban nem teljesen új. Gertrude Himmelfarb megjegyzései a „proletár” szó etimológiájáról felfedik, hogy a nők szaporodási munkájának régen is volt használati értéke: „*A proles*, leszármazott szóból eredő *proletár* eredetileg a római polgárok legalacsonyabb rendjére vonatkozott, akik pusztán gyermekek létrehozásával szolgálták az államot” (1983: 283). Így ellentétben azzal, amit az Amerikai Termékenységi Társaság és szövetségei állítanak, a testrészek és a szaporodási munka eladása nem fogja felszabadítani a nőket, ahogy a liberális szerződési jog sem fogja megvédeni az embereket a kizsákmányolástól. A gyermekkihordás munkájának alárendelése a tőkés piaci viszonyoknak a dehumanizálás

5 A negatív jogok az emberek arra való jogát képviselik, hogy más emberek vagy az állam beavatkozásától szabadon élhessenek. Ezek a jogok a klasszikus liberalizmus alapvető összetevői.

és elidegenítés szélsőséges példáját jelenti, és a kizsákmányolás új formáinak alapjait fektetheti le. A reprodukzív szabadsághoz való pozitív jogot nem lehet a piactéren megtalálni.

Mivel a gyermekkihordás értékesül, nem meglepő, hogy az új társadalmi kapcsolatok az elidegenedés egy formáját hozzák létre. A nők elidegenülnek a reprodukzív munkájuk termékétől – a petesejtől, a magzati szövetektől vagy a csecsemőtől –, ha ezeket mások veszik át tőlük, akik eldöntik, ki, hogyan és mikor fogja ezt a terméket használni. Elidegenülnek a reprodukzív munka folyamatától, amikor nincs irányításuk a saját terheségük menete fölött. Ha egy nő képtelen gondoskodni saját maga és a magzata egészségügyi szükségleteiről, akkor valamiféle elnyomás, drog- vagy alkoholfüggőség akadályozza meg ebben. A csecsemőhalandóság kiváltó okait nem szünteti meg a bebörtönzés, vagy az, ha megpróbálják szerződéssel biztosítani, hogy óvatosan fog viselkedni. Mi több, a nők elidegenülnek önmaguktól, mikor a gyermekkihordásra való képességüket nem tudják olyan módon kifejezni, amely lehetőséget adna nekik a személyes és kreatív önmeghatározásra. Elidegenülnek másoktól, mikor nem tudnak olyan kapcsolatokat kialakítani, amelyek kielégítő közösségek létrehozására adnának nekik lehetőséget.

A géntechnológiának és a reprodukzív technológiának a tágan értelmezett reprodukzív szabadság egyik elemeként kellene elérhetőnek lennie a nők számára. Az élet számos jellemzőjének kellene megváltoznia ahhoz, hogy a nők és férfiak igazán szabadon irányíthassák a saját szaporodásukat. Ebben az esetben biztonságos, olcsó születésszabályozás és abortuszszolgáltatások lennének elérhetőek. Az emberek megfelelő tanácsadásban és szexuális nevelésben részesülnének, és a szexuális kapcsolatok élvezetére való képességüket nem fenyegetnék szexuális úton terjedő betegségek. A nem fehér bőrű és a szegény nőket nem fenyegetné sterilizációs bántalmazás. Ha az emberek szabadon vállalhatnának gyermekeket, akkor és ahogyan szeretnék, az életkörülményeknek javulniuk kellene, hogy elérhető legyen a megfelelő gyermekgondozás és oktatás, lakhatás és egészségügyi ellátás. A béreknek elegendőnek kellene lenniük egy háztartás fenntartásához, és a férfiaknak és nőknek egyenlően kellene részt venniük a családi életben. Nem lennének olyanok, akiket a szexuális orientációjuk miatt nyomnak el, és a nem hagyományos életstílusok sok formája lenne elfogadott. A géntechnológia és a reprodukzív technológia jól illene ebbe a környezetbe. A nők és férfiak számára ezek a szolgáltatások csupán a szaporodással kapcsolatos önrendelkezés és önkifejezés egy másik módjai lennének.

Elképzelhető, hogy a reprodukzív munka társadalmivá válása a kapitalizmusban nem más, mint felszabadulásának egy szükséges előfeltétele, mint ahogy Marx elmélete szerint a munkaerő áruvá válása teremti meg a robotolástól és elnyomástól szabad társadalom lehetőségét. Egy antirasszista és antiszexista szocialista társadalomban a gyermekkihordás szintén lehet társadalmiasított. Ekkor a reprodukzív technológia és a tudományos fejlődés

a gyermekek és felnőttek javát, és nem a tőke szükségleteit szolgálná. A fogamzás új formái a beteljesülés forrásai lennének, nem pedig pusztán a pénzszerzés módjai.

Ahogy fent kifejtettem, az áruterelés viszonyai közt a gyermekkihordás közvetlenül társadalmi, mert a piac hozza létre a kapcsolatokat az emberek közt, és a munkájukból érték sajátítódik ki. Egy szocialista társadalomban azonban a munka közvetlenül társadalmi. Marx utal azokra a fajta kapcsolatokra, amelyekről itt szó lehet, bár a gondolatmenetének tárgya nem a reprodukció:

„számodra a közvetítő voltam közötted és az emberi nem között, tehát te magad saját lényed kiegészítésének és önnönmagad egy szükséges részének tudsz és érzel engem, tehát mind gondolkodásodban, mind szeretetedben igazolva tudom magamat. Az én egyéni életnyilvánításomban közvetlenül megteremttem a te életnyilvánításodat, tehát az én egyéni tevékenységemben közvetlenül igazoltam és megvalósítottam az én igazi lényemet, az én emberi lényemet, az én közösségemet” (Marx [1844] 1981: 36).

Az ivarsejt-termelés, a megtermékenyítés, a beültetés, a terhesség és szülés, illetve a társadalmi szülőség felosztása különböző emberek közt növelheti a képességünket arra, hogy együttműködésben éljünk. Ezek kreatív kifejeződései lehetnek annak a fajta közösségnek, amire az emberek maguk is vágytak. A marxisták számára fontos lesz megvizsgálni a gyermekkihordás társadalmiasodásának jelenlegi folyamatát ahhoz, hogy megértsék, hogyan fog fejlődni ennek áruvá válása, és hogy meghatározzák, rejljenek-e ebben lehetséges felszabadító erők. A reprodukív technológia azonban önmagában nem tudja felszabadítani a nőket, bár néhány radikális feminista, például Shulamith Firestone (1970) ezt feltételezte, mert a reprodukív különbségeket tekintették a nők elnyomásának forrásaként.

ÖSSZEGZÉS

Ebben a tanulmányban amellet érveltem, hogy a szülés értékelméleti megközelítése segíthet megérteni, hogyan válik társadalmivá a reprodukció a késő 20. századi kapitalizmusban. Azt is tárgyaltam, hogyan választják szét az új társadalmi kapcsolatok a genetikai, a kihordó és a társadalmi szülőséget, és hogyan húz hasznot a tőke a reprodukív technológiákból. Rámutattam, hogy a gyermekkihordás értékesülése összhangban van a reprodukció magánszférától való távolodásának más módjaival annak megfelelően, ahogy a társadalmiasított termelés és a magánszférába utalt újratermelés közti ellentmondás alakul. Bár a gyermekkihordás és a társadalmi munka közé vont párhuzamom felvetés jellegű,

úgy érzem, hogy az értékelmélet nélkülözhetetlen annak a megfogalmazásához, hogy hogyan lép a gyermekkihordás kapcsolatba más munkákkal a kapitalizmusban. Az értékesülés megértése nélkül úgy tűnhet, hogy maguk az új tudományok a nők nehézségeinek forrásai. Továbbá – tekintettel arra a tendenciára, amely a nők elnyomásának forrásaként a biológiai különbségre összpontosít –, úgy tűnhet, hogy a reprodukív technológia elmélyít egy eleve alapvető és eredendő ellentmondást nők és férfiak közt. Ehelyett én egy politikai gazdaságtanban gyökerező megközelítést javaslok. Így elkezdhetjük megérteni, miképp válhat a gyermekkihordás az elidegenült munka egy formájává. Ennélfogva a reprodukív viszonyok új fejleményei se nem eredendően felszabadítók, sem pedig automatikusan dehumanizálók. A szülés áruvá válásának összefüggését kell elemeznünk, hogy feltérképezhessük az előre vezető utat.

Fordította: Alexandrov Anna és Kremmer Sarolta
Az eredetivel egybevetette: Nagy Kristóf

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Al-Hibri, Azizah (1983): Reproduction, Mothering, and the Origins of Patriarchy. In: *Mothering: Essays In Feminist Theory*. Szerk.: Trebilcot, Joyce. Rowman & Allanheld.
- Allen, Jeffner (1983): Motherhood: The Annihilation of Women. In: *Mothering: Essays In Feminist Theory*. Szerk.: Trebilcot, Joyce. Rowman & Allanheld.
- Amerikai Termékenységi Társaság (1986): Ethical Considerations of the New Reproductive Technologies. In: *Fertility and Society*, supplement 1, Vol. 46., No. 3.
- Andrews, Lori B. (1986): My Body, My Property. In: *Hastings Center Report*, Vol. 16., No. 5.: 28–38.
- Arditti, Rita – Klein, Renate Duelli – Minden, Shelley (szerk.) (1984): *Test Tube Women: What Future for Motherhood*. Pandora Press.
- Arthur, Chris (1979): Dialectics and Labour. In: *Issues in Marxist Philosophy I: Dialectics and Method*. Szerk.: Mepham, John – Ruben, D.H. Humanities Press.
- Atwood, Margaret ([1985] 2017): *A szolgálólány meséje*. Jelenkor.
- Begley, Sharon (1993): Cures from the Womb. In: *Newsweek* (február 22.) 49–51.
- Beauvoir, Simone de ([1949] 1969): *A második nem*. Gondolat.
- Davis, Angela (1981): *Women, Race and Class*. Random House.
- Dickinson, James – Russell, Bob (1986): *Family, Economy and State: The Social Reproduction Process Under Capitalism*. New York: St. Martin's Press.
- Engels, Friedrich ([1884] 1970): *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Magyar Helikon.

- Firestone, Shulamith (1970): *The Dialectic of Sex*. William Morrow and Company.
- Gordon, Linda (1976): *Woman's Body, Woman's Right: A Social History of Birth Control in America*. Grossman Publishers.
- Himmelfarb, Gertrude (1983): *The Idea of Poverty: England in the Early Industrial Age*. Alfred A. Knopf.
- Hull, Richard (1990): *Ethical Issues in the New Reproductive Technologies*. Wadsworth Publishing Company.
- Kimbrell, Andrew (1993): *The Human Body Shop*. Harper and Row.
- Kittay, Eva Feder (1983): Womb Envy: An Explanatory Concept. In: *Mothering: Essays in Feminist Theory*. Szerk.: Trebilcot, Joyce. Rowman & Allanheld.
- Kulikoff, Allan (1986): *Tobacco and Slaves: The Development of Southern Cultures in the Chesapeake 1680–1800*. University of North Carolina Press.
- Leacock, Eleanor Burke (1981a): *Myths of Male Dominance: Collected Articles on Women Cross-Culturally*. Monthly Review Press.
- Leacock, Eleanor Burke (1981b): History, Development, and the Division of Labor by Sex: Implications for Organization. In: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 7., No. 2.: 474–491.
- Marx, Karl ([1844] 1981): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 42. Kossuth.
- Marx, Karl ([1857-1858] 1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. I. kötet. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 46/1, Kossuth.
- Marx, Karl ([1867] 1967): *A tőke – A politikai gazdaságtan bírálata*. I. kötet. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 23. Kossuth.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. Zed Books.
- Mies, Maria (1988): From the Individual to the Dividual: In the Supermarket of Reproductive Alternatives. In: *Reproductive and Genetic Engineering*, Vol. 1., No. 3.: 225–237.
- O'Brien, Mary (1982): *The Politics of Reproduction*. Routledge and Kegan Paul.
- Pollitt, Katha (1990) A New Assault on Feminism. In: *The Nation*, 1990. március 26.
- Rubin, Isaak Illich (1972): *Essays on Marx's Theory of Value*. Black and Red.
- Russell, Kathryn (1984) The Internal Relation Between Production and Reproduction: Reflections on the Manipulation of Family Life in South Africa. In: *Journal of Social Philosophy*, Vol. 15., No. 2.: 14–25.
- Sayers, Janet – Evans, Mary – Redclift, Nanneke (szerk.) (1987): *Engels Revisited*. Tavistock Publications.
- Shaikh, Anwar (1990): Abstract and Concrete Labor. In: *Marxian Economics*. Szerk.: Eatwell, John – Milgate, Murray – Newman, Peter. W. W Norton.

- Smith, Paul (1978): Domestic Labour and Marx's Theory of Value. In: *Feminism and Materialism: Women and Modes of Production*. Szerk.: Kuhn, Annette – Wolpe, Annemarie. Routledge and Kegan Paul.
- Trebilcot, Joyce (szerk.) (1983): *Mothering: Essays in Feminist Theory*. Rowman and Allanheld.
- Vogel, Lise (1983): *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. Rutgers University Press.
- Vogel, Lise (1993): *Mothers on the Job: Maternity Policy in the U. S. Workplace*. Rutgers University Press.